

Dinî Hükümün Güncellenmesi: Alanı, İmkânı ve Gerekçeleri

Araştırma
Research

Ahmet Yaman

Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniv., İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı
Professor, Necmettin Erbakan University, Faculty of Theology, Dept. Islamic Law
Konya, Turkey

 yamanahmet@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-5358-1687>

Yazar
Author

Yaman, Ahmet. "Dinî Hükümün Güncellenmesi: Alanı, İmkânı ve Gerekçeleri".
Tevilat 1/1 (2020), 11-34. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4412194>

Atıf
Cite as

Yüce Allah'ın buyruk ve belirlemelerine bağlı olduğu için dinî hükümün ve bunların bir araya gelmesiyle oluşan fıkıhın güncellenmesi meselesi, hem akademik hem de duygusal boyutları olan ve bu sebeple de dikkatle ele alınması gereken bir konudur. Bu mesele etrafında birisi tefrit diğeri ifrat sayılabilecek iki sağlıksız tavır yanında, metodik çerçevede daha dengeli bir değişim teorisi öneren üçüncü bir tutum bulunmaktadır. Dinî hükümün asla değişmeyeceğini savunan tefrit yaklaşımı, klasik fıkıh doktrinini, meseleye son noktayı koyan hükümler mecmuası olarak görmektedir. Bunun karşısında konumlanan ifrat görüşüne göre ise doğrudan Kitap ve Sünnet'te bulunanlar da dâhil olmak üzere dinî-fikhî hükümlerin tamamı, üretildiği tarihsel ve toplumsal şartlarla kayıtlıdır. Dolayısıyla toplum ve şartların değişimine paralel olarak bu hükümler de değişmelidir. Daha dengeli ve yöntemsel olarak daha tutarlı olan üçüncü yaklaşıma göre ise değişimin ilkesel olarak mümkün olmadığı alanlar dışında kalan fikhî hükümler, dayanakları ve amaçları itibarıyla değişime konu olabilirler. Bu yazı, işte bu son yaklaşım etrafında bazı saptamalar yapacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Dinî Hüküm, Nas, Tarihsellik, İcmâ, İctihad, Vesâil, Değişim.

Özet

Updating the Religious Decree: It's scope, Possibility and Reasons

Since it depends on the orders and specifications of Allah Almighty, the issue of updating religious decrees and fiqh that consists of collection of decrees should be handled carefully due to its academic and emotional dimensions. Along with the two troubled approaches on this issue, one of which can be considered as negligence (tafrit) and the other extremeness (Ifirat), there is a third approach proposing a more balanced theory of change in a methodical framework. The negligence (tafrit) approach, which defends that the religious decrees will never change, regards the classical fiqh doctrine as a collection of decisions that puts an end to the issue. According to the extremeness approach, which opposes this, all religious-legal decrees, including those directly in the Quran and Sunnah, are conditional to the historical and social conditions in which they were produced. Therefore, these decrees should also change in parallel with the changes in society and conditions. According to the third approach, which is more balanced and methodologically more consistent, legal decrees, except in the matters where change is not possible in principle, may be subject to change in terms of their bases and purposes. In this article some determinations will be made around this last approach.

Keywords: Islamic Law, Religious Decree, Nass, Historicity, Unanimity, Jurisprudence, Means, Change

Abstract

Giriş

Dinî/şer'î hükümün değişime açık olup olmadığı ve buna verilecek cevaplar doğrultusunda güncellenme imkânının bulunup bulunmadığı, öteden beri dikkati çeken nazik bir konudur. Dinin bir yönüyle dogmatik bir karakter arz etmesi ve buna bağlı olarak salt inanılıp tartışılmadan ve akıl yürütülmeden gereğince tavır alınmasının gerekmesi; diğer yönüyle de dinamik bir karakterle toplumu düzenleyen kurallar koyması ve bu sebeple de hayatın değişen şartlarını yönetebilme esnekliğine sahip bulunması, konuyu değişik açılardan inceleme zarureti doğurmuştur. Bu bağlamda Müslüman ilim geleneğinde mesele hem kelâmî hem de fikhî ilkeler odağında ele alınmıştır.

Din İşleri Yüksek Kurulu tarafından 11-12 Mayıs 2018 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen "*Dinin Anlaşılması Meselesi: Sabiteler ve Değişkenler*" konulu VIII. Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı'nda sunulan bir tebliğe dayanan bu makale, konuyu fikhî müktesebatı çerçevesinde tahlil edecektir. Her ne kadar "dinî hüküm" nitelemesi, kelâm başta olmak üzere İslâmî ilimlerin pek çok disiplininde kullanılıyorsa da gerek literatürdeki ağırlıklı tedavülü gerek günlük hayattaki atıfları sebebiyle öncelikli olarak şer'î-amelî hüküm

hatıra gelir. Bir başka ifadeyle “dinî hüküm”, genellikle fikhî hüküm ve fetva çağrışımı yapar.

İş bu sebeple “Dinî Hükümün Güncellenmesi” başlığı altında burada, fıkıh ve fetvada değişimin imkânı, sınırları ve gerekçeleri ele alınacaktır. Bu bağlamda önce dinî hükümün mahiyeti üzerinde durulacak, ardından kat’î ve zannî nitelikleriyle nassa dayalı olan hükümlerde değişimin ve bu bağlamda tarihselliğin söz konusu olup olamayacağı tartışılıp nasların “maksat ve vesile” türü hükümlerinde değişimin imkânı sorgulanacak, sonrasında icmânın mahiyeti ve değişime açık olup olmadığı bahis konusu edilecek ve nihayet ictihadın ya da fetvanın değişim gerekçeleri ele alınacaktır.

1. Dinî Hüküm ve Mahiyeti

Fıkıh ve usûl-i fıkıh ilimlerinin anahtar terimlerinden biri olan “hüküm”, bilindiği üzere Şâri’-i Hakîm ile irtibatlı olarak tanımlanır. İster mütekellim usûlcüler gibi “Şâriin, mükelleflerin fiillerine/insanların davranışlarına ilişkin hitabı” olarak tanımlansın; isterse fukaha/Hanefî usûlcüler gibi “Şâriin, mükelleflerin fiillerine/insanların davranışlarına ilişkin hitabı ile sabit olan şey yani bu hitabın sonucu” olarak tanımlansın sonuçta hükümün bir kaynağa dayandığı ve bunun da kanun/şeriat koyucu Yüce Allah olduğu kabullenilmiş olur. Zaten şu âyetleri okuyan bir mümin, yaratma yetkisinin sadece onda olduğu gibi yönetme ve kural koyma yetkisinin de onda olduğuna ve konulan kuralların ondan onay alması gerektiğine de inanmış demektir:

“... İyi bilin ki, yaratmak da, emir (buyurma ve yasama) yetkisi de yalnız ona mahsustur. Âlemlerin yöneticisi olan Allah ne yücedir.”¹

“Şüphesiz Tevrat’ı biz indirdik. İçinde bir hidayet, bir nur vardır. (Allah’a) teslim olmuş nebiler, onunla Yahudilere hüküm verirlerdi. Kendilerini Rab’be adanmış kimseler ile âlimler de onunla hükmederlerdi. Çünkü bunlar Allah’ın kitabını korumakla görevlendirilmişlerdi. Onlar Tevrat’ın hak olduğuna da şahit idiler. Şu hâlde, siz de insanlardan korkmayın, benden korkun ve âyetlerimi az bir karşılığa değiştirmeyin. Allah’ın indirdiği ile hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir... O peygamberlerin izleri üzere Meryem oğlu İsa’yı, önündeki Tevrat’ı doğrulayıcı olarak gönderdik. Ona, içerisinde hidayet ve nur bulunan, önündeki Tevrat’ı doğrulayan, Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için doğru yola iletici ve bir öğüt olarak İncil’i verdik. İncil ehli Allah’ın onda indirdiği ile hükmetsin. Allah’ın indirdiği ile hükmetmeyenler, fâsıkların ta kendileridir. Sana da, daha önceki kitapları tasdik edici

¹ el-A’râf 7/54.

ve onları koruyup denetleyici olarak bu kitabı, gerçeğin ta kendisi olarak indirdik. Artık aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet. Sana gelen bu gerçeği bırakıp da onların arzularına uyma. Her biriniz için bir şeriat ve bir yol tayin ettik. Eğer Allah dileseydi, hepinizi bir tek ümmet yapardı. Fakat o, size verdiği ile sizi denemek istedi. Öyleyse hayırlı işlerde birbirinizle yarışın. Hepinizin dönüşü Allah'adır ve hakkında ayrılığa düştüğünüz şeyleri size o açıklayacaktır.”²

“Sonra da seni din konusunda bir şeriat sahibi kıldık. Sen onu izle, bilmeyenlerin arzularına uyma.”³

“De ki: “Peki, Allah'ın size ihsan ettiği rızıklardan bir kısmını helâl, bir kısmını haram yapmanıza ne dersiniz?” De ki: “Allah mı sizin böyle yapmanıza izin verdi, yoksa siz Allah'a iftira mı ediyorsunuz?”⁴

“Kadınlar hakkında senden fetva istiyorlar. De ki: Onlar hakkında size fetvayı Allah veriyor...”⁵

Onun için hayatı kanun ile düzenleme söz konusu olduğunda ona atfedilen sıfat-isim “Şâri” yani kanun koyucudur. Bununla birlikte Şâri' Teâlâ, peygamberlerine de hüküm koyma yetkisini vermiştir:

“Onlar, yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları Rasûl'e, o ümmî peygambere uyan kimselerdir. O, onlara iyiliği emreder, onları kötülükten alıkoyar. Onlara iyi ve temiz şeyleri helal, kötü ve pis şeyleri haram kılar. Üzerlerindeki ağır yükleri ve zincirleri kaldırır. Ona iman edenler, ona saygı gösterenler, ona yardım edenler ve ona indirilen nura uyanlar var ya, işte onlar kurtuluşa erenlerdir.”⁶

“İnsanlar arasında Allah'ın sana gösterdiğine göre hükmedesin diye hakkı içeren kitabı sana indirdik; öyleyse sakın hainlerden taraf olma!”⁷

“Hayır! Rabbine andolsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiği hükme içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar.”⁸

² el-Mâide 5/44-48.

³ el-Câsiye 45/18.

⁴ Yûnus 10/59.

⁵ en-Nisâ 4/127.

⁶ el-A'râf 7/157.

⁷ en-Nisâ 4/105.

⁸ en-Nisâ 4/65.

"Allah'a ve aralarında hüküm vermesi için Resûlüne çağrıldıklarında, inananların söyleyeceği söz ancak, 'işittik ve iman ettik' demekten ibarettir. İşte kurtuluşa erenler onlardır."⁹

"Allah ve resulü bir emir ve hüküm verdiklerinde, bir mümin erkek veya bir mümin kadının, artık o işlerinde bundan başkasını seçme hakları olamaz. Allah'ın ve resulünün emrine itaat etmeyenler doğru yoldan açığa sapmışlardır."¹⁰

Anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber'in (s.a.) hüküm koyma yetkisi bulunduğu için "şâri" sıfatı mecâzen onun için de kullanılır.¹¹

Gerek indirilen kitapların gerekse onları beyan eden peygamberlerin, kıyamete kadar devam edecek olan norm ihtiyacını birebir lafzen karşılamaları ilahî vahyin, hikmetin ve risâletin tabiatı gereğince söz konusu olmadığından,¹² yeni ihtiyaçlar ortaya çıktıkça hüküm tesisi işi hem lafzı hem de ruhuyla bu iki mirası çok iyi bilen âlim-fakihlere havale edilmiştir:

"Müminlerin hepsinin toptan savaşa çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminden bir grup dinde köklü ve derin bilgi sahibi olmaya çalışmak ve seferden dönen topluluklarını uyarmak üzere geride kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar."¹³

"Kendilerine güvenlik veya korku ile ilgili bir haber geldiğinde onu hemen yayarlar. Hâlbuki onu Peygamber'e ve içlerinden yetki sahibi kimselere götürselerdi, onların araştırmaya ve hüküm çıkarmaya ehil olanları, konuyu anlayıp bilirdi..."¹⁴

"...Öyleyse düşünün de bundan ders çıkarın ey derin kavrayış sahipleri."¹⁵

"Allah'ın kitabı ile Rasûlü'nün sünnetinde hüküm bulamadığım zaman reyimle ictihad ederim" diyen Muâz'ı Hz. Peygamber takdir etmiş ve bu yöntemin Allah'ın rızasına uygun olduğunu bildirmiştir.¹⁶

Müctehid-fakihler işte bu yetkilendirmeyle ictihad ederek yani bütün ilmî gayretlerini tam bir ihlasla sonuna kadar sarf ederek dine

⁹ Nûr 24/51.

¹⁰ el-Ahzâb 33/36.

¹¹ bk. Talip Türcan. "Şeriat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15.11.2020).

¹² إن الحوادث لا تنقطع والنوازل لا تتناهى: Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *en-Nevâzil* (el-Fetâvâ) (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi., Fatih, nr. 2414), 2b.

¹³ et-Tevbe 9/122.

¹⁴ en-Nisâ 4/83.

¹⁵ el-Haşr 59/2.

¹⁶ Ebû Dâvûd, "Akdiye", 11; Tirmizî, "Ahkâm", 3.

dair hüküm koyarlar. İnsan davranışıyla ilgili olup da hükümü dinî metinlerde/naslarda açıkça yer almayan konularda Şâri' Teâlâ'nın ne buyurabileceğini zan yoluyla tespit etme çabası olan ictihad, son tahlilde onun adına konuşmak olarak nitelendirilmiştir. Nitekim müctehidin/müftünün ulaştığı sonuç, hem kendi nazarında hem de müsteftinin nazarında Allah'ın hükümü mesabesinde görülmüştür.¹⁷

Şu hâlde dinî bir hüküm ya kat'î naslara, ya zannî naslara veya icmâya ya da ictihada dayalı olur. Kat'î naslar veya zannî naslar her ikisi de nas olması itibariyle dinî hükümün belirlenmesinde zihinlerimizde bir kuşku meydana getirmez. Ama icmâ ve ictihad, acaba sonuç itibariyle ortaya koyduğu hükme "şer'îlik" vasfı kazandıran birer müessese midir değil midir, o konu üzerinde belki bir istifham olabilir.

Bilindiği üzere hem icmâ hem ictihad, son tahlilde tafsîlî delile yani vahye bağlı olarak yapılan ilmî faaliyetlerdir. Esasen icmâ, ictihadların bir noktada birleşmesinden meydana gelen bir görüş birlikteliğidir. İctihad ve icmâ; her ikisi de vahye, onun anlaşılıp yorumlanmasına dayalı olduğu ve onun çizdiği çerçeveye içerisinde kalan ameliyeler olduğu için sonuçta icmâ ve ictihadın ortaya koyduğu hükümler de birer dinî-şer'î hükümdür. Esasen bu çerçeveyi bizzat Yüce Allah'ın kendisinin belirlediğini söyleyip yine kendisinin gösterdiği biçimde hüküm tesis edilmesini emretmesi¹⁸; keza dininde tefakkuh sahibi olma emrini verip sonra yine bu kaynaklardan istinbat gibi bir görevin bazı kimselerde olduğunu beyan etmesi¹⁹, sonuçta ulaşılan hükümün şer'î-dinî olduğunu da bize göstermektedir.²⁰ Aynı şekilde Hz. Peygamber'in (s.a.) bazı ifadelerinden, her ne kadar beşerî bir amel olsa da ictihadla ulaşılan sonuçların son tahlilde dine dâhil olduğu yani şer'î bir hüküm olduğu rahatlıkla anlaşılabilir. Onun ictihada teşvik eden sözleri ve bu konudaki cesaretlendirmeleri, keza dinde tefakkuh sahibi olmanın önemine yaptığı vurgu, bu ictihad faaliyetinde hata edilse bile bunun sonucunda bir ecrin söz konusu olabileceğini ifade etmesi²¹,

¹⁷ Bedreddin Muhammed b. Bahâdir ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fıkh* (Kahire/Gardeka: 1992) 6/317: إِذَا غَلَبَ عَلَى ظَنِّهِ شَيْءٌ فَهُوَ حُكْمُ اللَّهِ فِي حَقِّهِ وَحَقٌّ مِنْ قَلْدِهِ: Emîr Padişah, *Teyşîrû't-Tahrîr* (Kahire 1351) 4/229: وجوب اتباع ما هو الأرجح من حيث كونه حكم الله تعالى في نظره.

¹⁸ en-Nisâ 4/65, 105; el-Mâide 5/44-49; Nûr 24/5; el-Ahzâb 33/36.

¹⁹ et-Tevbe 9/122; en-Nisâ 4/83.

²⁰ "Şer'îlik" kavramı hakkında bk. Ahmet Yaman, "İslâm Hukukunda Şer'îlik Kavramı Başlıklı Bildirinin Müzakeresi", *1. İslâmî İlimlerde Terminoloji Sorunu Sempozyumu*, Ankara 2006, s. 269-275.

²¹ bk. Buhârî, "İlim", 9, 10, 37; "Vudû", 10; "İ'tisâm", 13, 21; Müslim, "Hac", 446; "Kasâme", 29; "İmâra", 175; "Fedâilü's-Sahâbe", 138; "Akdiye", 15; Ebû Dâvûd, "Akdiye", 2, 11; Tirmizî, "İlim", 4; "Ahkâm", 3.

şer'î hükümlerin tamamının dine dâhil olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Buradaki şer'îlik ve dinîlikten maksat, söz konusu hükmün ya dinin ana kaynakları olan naslarda yer aldığını belirtmek ya da icihad ederek o amelî hükmü elde eden fakihin, bunu dinin ana kaynaklarına müracaatla gerçekleştirdiğini vurgulamaktır. Her ikisi de sonuç itibarıyla *şeriatı* oluşturan bu hükümlerden bizzat naslarda somut olarak açıklananına *şer'-i münezzel* (indirilen şeriat), müctehidler tarafından tespit edilenine ise *şer'-i müevvel* (yorumlanan şeriat) denilmiştir.²² Bazı usûlcülerce dile getirilen “Şeriat ya tevkîf ya da kıyastır”²³ cümlesi de bu noktaya kadar söylenenleri özetlemektedir.

Esasen ilim geleneğimiz de bu kabul üzerine bina edilmiştir. Nitekim sadece İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) bir cümlesinin aktarılması bile bu konuda kâfi gelebilir. *el-Fıkhu'l-Ekber*'de imlâ ettiği bu cümlesinde o, “din” teriminin, muhteva itibarıyla iman ve İslâm yanında bütünüyle amelî hükümleri de içerdiğini “ve-ş-şerâ'i küllihâ” ifadesiyle ortaya koymuş bulunuyor. Sözlerinin tamamı şöyledir:

“İslâm, Allah Teâlâ'nın emirlerine teslimiyet gösterip boyun eğmek demektir. Her ne kadar İslam ve iman kelimeleri dil bakımından birbirinden farklı tanımlansa da İslamsız iman ve imansız İslam olmaz. Bu ikisi etle tırnak gibidir. Buna göre din

²² Bk. Türcan, “Şeriat”.

²³ Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs* (Riyad 1993), 103-104. إن لفظ القياس مشترك. فقد يفهم منه الرأي المحض الذي يقابل التوقيف حتى يقال: الشرع إما توقيف وإما قياس وهذا الذي نكره وهو الذي يتعرض لتشنيع الظاهرية والتعليمية. أما إذا لم يُرد به هذا المعنى فلا نكره. وهو أن يقال: الأحكام الشرعية تنقسم إلى تعبدات وتحكّمات جامدة لا تعقل معانيها - كرمي الأحجار إلى الجمرات في الحج - وإلى ما تُعقل معانيها ومقاصد الشرع منها كما يُعقل من استعمال الأحجار في الاستنجاء وأن المقصود منه تخفيف النجاسة وكما يُعقل من صرف المال إلى الفقراء إذ المقصود إزالة حاجاتهم وفاقاتهم وهذا توقيف كما أن الرمي في الحج توقيف ولكن ذلك توقيف مجرد لا يقترن به فهم مقصود الشرع من ذلك التوقيف وهذا يقترن به فهم مقصود معقول. فيسمى هذا النوع وهو أحد نوعي التوقيف قياساً لما انقدح فيه من المعنى المعقول. bk. Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr*, VII, 12. Gazzâlî'nin “er-re'yü'l-mahd/salt kişisel görüş” anlamındaki kıyasa karşı çıkıp taabbüdî/tahakkümî olmayan, dolayısıyla manası yani gerekçesi ve maksadı bilinebilen nasların mana ve maksadına dayanan kıyası “tevkîf” içinde değerlendirdiğine dikkat edilmelidir. Fakat “tevkîf” kelimesi Gazzâlî'nin yine aynı yerde işaret ettiği gibi literatürde, illeti anlaşılıp kavranamayan salt taabbüdî/tahakkümî hükümler için kullanılmıştır. İşte tahsise uğramış bu dar/özel anlamıyla kullanıldığında da “şeriat ya tevkiftir ya da kıyastır” yargısı yanlış olmayacaktır.

terimi de imanı, İslam'ı ve bütünüyle şer'î hükümleri kapsayan bir terimdir.”²⁴

Şer'î/dinî hükümün mahiyeti hususunda buraya kadar yaptığımız tespitleri, İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) “Dinî Açıklamanın (Beyanın) Keyfiyeti” başlığı altında sevk ettiği şu cümleleri berrak bir biçimde özetlemektedir:

Yüce Allah'ın, yarattığı varlıkların kendisine kulluğu nasıl yerine getireceklerine dair açıklamaları şu yollardan birisi ile olur:

a. Abdest, namaz, zekât, hac ve orucu eda etmenin gerekliliği gibi temel yükümlülükler ile zina yapmak, içki içmek, leş ve domuz eti yemek gibi açık-gizli büyük günahlardan (cümelül-ferâiz) uzak kalınmasının gerekliliği örneklerinde görüldüğü üzere Kitab'ında nas olarak beyan eder.

b. Kitap'ta bildirdiği farzların nasıl yerine getirileceğini mesela namazların sayısı ve nasıl kılınacağını, zekâtın ne zaman ve nasıl ödeneceğini, gönderdiği peygambere havale ederek onun ağzından açıklar.

c. Kitap'ta hüküm bulunmayan konularda Allah Rasûlü'nün koyduğu sünnet ile hüküm açıklanır. Peygamberine itaati ve onun koyduğu hükme uymayı kendisine itaat olarak belirlediği için de onun sünnetine uyan Allah'ın farzına uymuş olur.

d. Beyanın bir şekli de Yüce Allah'ın kullarının (âlimlerin) gayret edip çabalayarak hüküm bulmalarını (ictihad) emretmesi suretiyle gerçekleşir. Onları diğer farzlarına uyup uymadıkları bakımından imtihana tabi tuttuğu gibi ictihad emrini yerine getirip getirmeme ve sonucunu uygulayıp uygulamama bakımından da imtihan eder.²⁵

²⁴ Ebû Hanife, Nu'mân b. Sâbit, *el-Fikhu'l-Ekber* (İmârât 1999), 57: والاسلام هُوَ التَّسْلِيمُ وَالْإِنْقِيَادُ لِأَمْرِ اللَّهِ تَعَالَى فَمَنْ طَرِيقَ اللُّغَةِ فَفَرَّقَ بَيْنَ الْإِسْلَامِ وَالْإِيمَانِ وَلَكِنْ لَا يَكُونُ إِيْمَانٌ بِلَا إِسْلَامٍ وَلَا يُوجَدُ إِسْلَامٌ بِلَا إِيْمَانٍ وَهُمَا كَالظَّهْرِ مَعَ الْبَطْنِ. وَالَّذِينَ اسْمُ وَقَعَ عَلَى الْإِيمَانِ وَالْإِسْلَامِ وَالشَّرَائِعِ كُلِّهَا.

²⁵ Muhammed b. İdrîs Şâfiî, *er-Risâle* (Kahire 1940), 21-22: فَيَجْمَعُ مَا أَبَانَ اللَّهُ لَخَلْقِهِ فِي كِتَابِهِ، مِمَّا تَعَبَّدَهُمْ بِهِ، لَمَّا مَضَى مِنْ حُكْمِهِ جَلُّ ثَنَاؤِهِ مِنْ وَجْهِهِ فَمِنْهَا مَا أَبَانَهُ لَخَلْقِهِ نَصًّا. مِثْلُ جَمَلِ فَرَائِضِهِ، فِي أَنْ عَلَيْهِمْ صَلَاةٌ وَزَكَاةٌ وَحَجًّا وَصَوْمًا وَأَنَّهُ حَرَّمَ الْفَوَاحِشَ، مَا ظَهَرَ مِنْهَا، وَمَا بَطَنَ، وَنَهَى الزُّنَا وَالْخَمْرَ، وَأَكَلَ الْمَيْتَةَ وَالْدَّمَ، وَلَحْمَ الْخَنْزِيرِ، وَبَيَّنَ لَهُمْ كَيْفَ فَرَضَ الْوُضُوءَ، مَعَ غَيْرِ ذَلِكَ مِمَّا بَيْنَ نَصًّا. وَمِنْهُ: مَا أَحْكَمَ فَرَضَهُ بِكِتَابِهِ، وَبَيَّنَّ كَيْفَ هُوَ عَلَى لِسَانِ نَبِيِّهِ؟ مِثْلُ عَدَدِ الصَّلَاةِ، وَالزَّكَاةِ، وَوَقْتِهَا، وَغَيْرِ ذَلِكَ مِنْ فَرَائِضِهِ الَّتِي أَنْزَلَ مِنْ كِتَابٍ وَمِنْهُ: مَا سَنَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِمَّا لَيْسَ اللَّهُ فِيهِ نَصٌّ حَكْمًا، وَقَدْ فَرَضَ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ طَاعَةَ رَسُولِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَالِاتِّهَاءَ إِلَى حُكْمِهِ، فَمَنْ قَبِلَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ فَيَقْبَلُ اللَّهُ قَبْلَ وَمِنْهُ: مَا فَرَضَ اللَّهُ عَلَى خَلْقِهِ الْجَاهِدَ فِي طَلْبِهِ، وَابْتَلَى طَاعَتَهُمْ فِي الْجَاهِدِ، كَمَا ابْتَلَى طَاعَتَهُمْ فِي غَيْرِهِ مِمَّا فَرَضَ عَلَيْهِمْ.

Ebû Hanîfe'nin öğrencisi ve mezhebinin tedvin edici imamı Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) şu sözünü de benzer içeriği sebebiyle buraya kaydetmekte yarar vardır:

“İlim dört türdür:

- a. Allah'ın kitabında olan ile ona benzeyen.
- b. Rasûlullah'tan sağlam bir senetle nakledilen sünneti ile ona benzeyen.
- c. Rasûlullah'ın ashâbının icmâsıyla sabit olan ve ona benzeyen. Sahâbenin ihtilaf ettiği hükümler de bu gruptadır. Bunlar toptan terkedilmez; birisi tercih edilince buna benzeyeni de ona kıyas edilir.
- d. Müslüman fakihlerin çoğu tarafından iyi bulunmuş olanlarla bunlara benzeyenler. İlim, işte bu dört türün dışına taşmaz.”²⁶

2. Kat'î Nasa Dayalı Hükümlerde İctihad

Şimdiye kadar “Mevrid-i nasda ictihada mesâğ yoktur” kaidesi etrafında çok şey söylenmiştir. Bir cümleyle özetlenecek olursa bu müzakerelerin sonucunda “*kat'î nassa* dayalı hükümlerde ictihad yapılamaz”²⁷ kuralına ulaşılmıştır. Bu noktada ben “*kat'î nassa dayalı hükümlerde ictihad yapılamaz*” kuralının esneyebileceğini ve bu esnemenin üç noktada tebarüz edebileceğini düşünüyorum. Dolayısıyla “Kat'î nassa dayalı hükümde ictihad olur mu?” sorusuna vereceğim cevap, olumludur. Bu ictihad, onu bütünüyle devreden çıkarma ya da söylediğinin zıddını ortaya koyma yönünde olmaz. Bununla birlikte şu üç noktada bir ictihad imkânı doğabilir:

a. Kat'î nas bir hüküm ortaya koyuyor ve bunu bir illete dayandırıyor ise illeti bulunmayan durumlarda uygulanamaz olduğuna karar verme yetkisini de müctehide havale ediyor demektir. Dolayısıyla bu konuda bir ictihad imkânı doğmuş oluyor. Mesela zekâtın sarf yerlerinden birisi olan müellefe-i kulûba Hz. Ebû Bekir (r.a.) döneminden itibaren belirli aralıklarla zekâtın verilmemesi, ilgili

²⁶ İbn Abdilber, *Câmiu beyani'l-ilm ve fadlih* (Kahire 1982), 315: الْعِلْمُ أَرْبَعَةٌ أَوْجُهٌ: مَا كَانَ فِي كِتَابِ اللَّهِ النَّاطِقِ وَمَا أَشْبَهَهُ وَمَا كَانَ فِي سُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمَأْتُورَةَ وَمَا أَشْبَهَهَا وَمَا كَانَ فِيمَا أَجْمَعَ عَلَيْهِ الضَّحَابَةُ وَمَا أَشْبَهَهُ وَكَذَلِكَ مَا اخْتَلَفُوا فِيهِ لَا يُخْرَجُ عَنْ جَمِيعِهِ، فَإِذَا وَقَعَ الْاِخْتِيَارُ فِيهِ عَلَى قَوْلٍ فَهُوَ عِلْمٌ يُقَاسُ عَلَيْهِ مَا أَشْبَهَهُ وَمَا اسْتَحْسَنَهُ عَامَّةُ فَقَهَاءِ الْمُسْلِمِينَ وَمَا أَشْبَهَهُ وَكَانَ نَظِيرًا لَهُ قَالَ وَلَا يُخْرَجُ الْعِلْمُ عَنْ هَذِهِ الْوُجُوهِ الْأَرْبَعَةِ.

²⁷ *Mecelle*, md. 14; Ali Haydar Efendi, *Düreru'l-hukkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm* (İstanbul 1330) 1/65-66.

âyetin²⁸ hilafına bir hüküm koyma işlemi değildir; gerekçesinin ortadan kalkması sebebiyle hükümün uygulanmaması bakımından bir durum tespitidir. Zira biz biliyoruz ki, hükümler varlık ve yokluk açısından illetlerine bağlıdırlar. Dolayısıyla illet daha sonra tekrar somut olarak varlık kazanırsa hüküm de buna bağlı olarak avdet edecektir. İşte bu bakış açısıyladır ki, Mâlikî âlim İbnü'l-Arabî (ö. 543/1147) müellefe-i kulûba bundan böyle artık zekât verilmeyeceği yönündeki görüşleri eleştirerek nasların hikmet, sebep ve ihtiyaç ile ta'lil edilmesi gerektiğini belirtmiş ve gerektiğinde müellefe-i kulûba zekât verilebileceğini kabul etmiştir.²⁹

b. Kat'î nasdaki ikinci icthad imkânı, mubah sahada geçici kısıtlamalar yapılabilmesi yönünde ortaya çıkabilir.³⁰ Nitekim "*Gayri meşrû ilişkide bulunmak veya gizli dost tutmak şeklinde değil de meşrû bir nikâhla evlenmek şartıyla mümin kadınlardan iffetli olanlar ile sizden önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar -mehirlerini verdiğiniz takdirde- size helâldir.*" meâlindeki âyet³¹, ehl-i kitap hanımlarla evlenme konusunda geniş bir cevaz alanı açmışken Hz. Ömer (r.a.) döneminde bunun kısıtlandığını; "yasaklama" tabirini kullanmak çok doğru olmaz ama kamuoyu nezdinde böyle algılanabilecek bir uygulamanın yapıldığını da biliyoruz.³² Bu uygulama, mubah sahada geçici kısıtlamalar yapabilme icthadının bir örneği olarak burada hatırlanabilir.³³

c. Kat'î nasdaki üçüncü icthad aşaması ise usûl geleneğimizde "mukadderât" diye isimlendirilen nicel ifadelerle ilavede bulunabilmesi şeklinde görülebilir. İçki içme suçunun cezası Hz. Peygamber (s.a.) döneminde aşağı yukarı kırk celde civarında iken buna daha sonra Hz. Ali'nin (r.a.) teklifi üzerine ilave yapılmış olması³⁴, keza deve fiyatlarının yükselmesine paralel olarak diyetin parasal karşılığının, dinar-dirhem

²⁸ et-Tevbe 9/60.

²⁹ İbnü'l-Arabî, *Âridatü'l-ahvezî bi şerhi Sahîhi't-Tirmizî* (Beyrut:Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 3/172: فوجب ان السبب والحاجة إذا ارتفعت أن يرتفع الحكم وإذا عادت ان يعود ذلك; ayrıca bk. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmî'l-Kur'ân*(Kahire 1964), 8/181.

³⁰ İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât fî usûli's-Şerîa* (Beyrut 1991) 1/130 vd.; Ahmed b. İdrîs el-Karâfî, *el-Furûk* (Beyrut:Âlemü'l-Kütüb, ts.), 2/33; ayrıca bk. 2/122-131.

³¹ el-Mâide 5/5.

³² Ebû Bekr Ahmed b. Alî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut 1993),2/459; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ* (Beyrut 2003), 7/280.

³³ Konunun ayrıntıları ve başka örnekler için bk. İbrahim Yılmaz, *İslâm Hukukunda Kamu Otoritesinin Mubahı Sınırlandırması* (Ankara 2020).

³⁴ bk. Buhârî, "Hudûd", 4; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 35-37; Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (İstanbul 1983), 24/30; Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *Neylü'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr min ehâdîsi Seyyidi'l-ahyâr* (Kahire 1971), 7/156-157.

üzerinden arttırılması, hatta dinar-dirhem paritesindeki 1'e 10 oranının zamanla bozulmasının sonucunda dirhem bazında 12000'e kadar çıkartılmış olması³⁵, mukadderât alanında bir ilavede bulunulabileceğini ve dolayısıyla bu alanda bir ictihad yapılabileceğini göstermektedir. Oysa mukadderât içeren naslar, sayıların hâs lafızlar grubunda bulunup delâletlerinin de kat'î olması³⁶ sebebiyle, kat'î nas hükmündedir.³⁷

3. Zannî Nassa Dayalı Hükümlerde İctihad

Nassın zannî olması halinde gündeme gelebilecek ictihadı, sübût ve delâlet zannîliği şeklinde iki aşamada ele almak yerinde olacaktır.

Sübûtta zannîlik yani ilgili nassın sonrakilere ulaşması safhalarında müctehidin sıhhat ölçütlerine göre bir şüphe varsa bu, bazı metodolojik tercihlerle o nassı dikkate almaması sonucunu doğurabilir. Buna karar vermek, tabiatıyla bir ictihaddır ve bu ictihad, o nassın hüküm kaynağı olarak alınmaması yönünde tebellür etmiş olabilir. Hâl böyle olunca sübûtu zannî olan nassın ortaya koyduğu hükümden önce bizzat o nassın kendisi kabul edilebilirlik ictihadına konu olur. Bu bağlamda, amel edebilmek için aradıkları şartları taşımayan haber-i vâhidler karşısındaki Hanefî ve Mâlikî tutumları hatırlanabilir.

Nassın zannî olması halinde gündeme gelebilecek ikinci ictihad ise *delâlette zannîlik* söz konusu olduğu zaman ortaya çıkmaktadır. Bu durumda yine metodolojik tercihlerle farklı yorum imkânı bulunabilir ve o farklı yoruma bağlı olarak da delâlettteki zannîlik, farklı hükümlerin ortaya çıkmasına sebep olabilir. "*Mevrid-i nasda ictihada mesağ yoktur* kuralının genel olarak alınmamasının delili, aslında mevrîd-i nasda ictihadın hatta ihtilafın varlığıdır" sözü de³⁸ bu yargımı teyit edici bir tespit olarak hatırlanabilir. Nitekim Kevser suresindeki "إِنْحَرْ" emrinin³⁹ veya abdest ayetindeki "وَأَمْسَحُوا بِرُؤُوسِكُمْ" emrinin⁴⁰ sübûtları kat'î olmakla

³⁵ bk. Malik b. Enes, *Muvatta'*, "Ükûl", 1-2; Ebû Dâvûd, "Diyât", 18, 20; İbn Mâce, "Diyât", 6; Serahsî, *el-Mebsût*, XXVI, 75 vd.; Şevkânî, *Neylül-evtâr*, VII, 68-70; Halil Sahillioğlu, "Dinar", TDV İslâm Ansiklopedisi, (Erişim 12.04.2018); Ali Bardakoğlu, "Diyet", TDV İslâm Ansiklopedisi, (Erişim 12.04.2018).

³⁶ Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr Şerhu Usûli'l-Bezdevî*, (yy., ts. Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî), 1/ 80.

³⁷ bk. Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi* (İstanbul 1990), 135-139.

³⁸ Hayreddin Karaman, "Dinin Anlaşılması Meselesi: Sabiteler ve Değişkenler" konulu VIII. Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı'nda (İstanbul 2018) verdiği açılış konferansı.

³⁹ el-Kevser 108/2.

⁴⁰ el-Mâide 5/6.

birlikte delâlet zannîliği dolayısıyla birden fazla hükme yol verdiğini;⁴¹ yine “*Fâtihatü'l-kitâb okunmadıkça hiçbir namaz sahih olmaz*” hadisinin⁴² sübût bakımından *meşhur* olarak nitelenmekle birlikte, delâletindeki zannîlik dolayısıyla farklı teklifi hükümlere⁴³ medar olduğu bilinmektedir.

“Zannî naslara dayalı alanda acaba icthad imkânımız bugün hâlâ devam ediyor mu?” diye bir soru tevcih edilse benim buna vereceğim “ilkesel” cevap, ehli olan fakihlerin bu konuda yetkili oldukları ve delâleti zannî naslar üzerinde yeni yorumlar yapabilecekleri yönündedir. Yani böyle bir icthad ilkesel olarak imkân dâhilindedir. Fakat acaba, bu zannî naslar üzerinde geçmişten bugüne söylenmedik bir şey kalmış olabilir mi? “*Mâ terake'l-evvelün li'l-âhirîn*” mi yoksa “*Kem terake'l-evvelün li'l-âhirîn*” mi? Araştırmalarımın ulaştığım sonuç o ki, yeni meselelerde icthadın veya tahrîcin gerekliliği ile eski icthadlar arasında tercihte bulunabilmenin imkânı ve bu yollarla fıkın hayatiyetini sürdürmesini sağlamak bakımından ikincisi yani öncekilerin sonrakilere yapılacak çok şey bıraktığı sözü isabetli olmakla birlikte; nasların anlaşılması noktasında birincisi yani sonrakilere bir şey bırakılmadığı sözü daha doğru gözükmektedir. Yani zannî nasların anlam çerçeveleri üzerinde söylenmedik bir şey kalmamıştır. Daha somut ifade etmem gerekirse mesela *وَلَا يُبَدِّلَنَّ زِينَتَهُ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبَنَّ* *كَانَ يُصَيِّبُنَا ذَلِكَ فَنُؤْمَرُ* “âyet-i kerimesindeki⁴⁴ buyruklar ile *بِقَضَاءِ الصَّلَاةِ وَلَا نُؤْمَرُ بِقَضَاءِ الصَّلَاةِ* hadis-i şerifindeki⁴⁵ “kazâ” kelimesi bugün yeni yeni anlamalara konu olamaz.

Buradan değişimle ilgili olarak bir başka noktaya, tarihsellik meselesine intikal edeceğim:

4. Kat'î Naslarda Tarihsellik

Kat'î naslar acaba belli bir toplumla ve zamanla kayıtlı mıdır? Üzerinde onu değiştirme yönünde herhangi bir tasarruf mümkün değil, bu tamam; ama acaba mevcut/aslı lafzıyla bir tarihe ait olarak kabul edip de lafzını o tarihte bırakıp ilkesel yönünü alıp bugüne taşıyıp o ilke doğrultusunda yeni hükümler tesis edilebilir mi?

⁴¹ Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmî'l-Kur'ân*, 20/219 vd.

⁴² Tirmizî, “*Mevâkît*”, 69, 115, 116; İbn Mâce, “*İkâme*”, 11.

⁴³ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/18-19; İbnü'l-Arabî, *Âridatü'l-ahvezî*, 2/46-48.

⁴⁴ en-Nisâ 4/34.

⁴⁵ Buhârî, “*Hayız*”, 20; Müslim, “*Hayız*”, 69; Ebû Dâvûd, “*Tahâret*”, 105.

Bu sorular karşısında benim kanaatim, kat'î naslara dayalı şer'î hükümlerin tarih ve toplum üstü olduğu yönündedir. Bunu duygusal ya da ideolojik bir yargı olarak dile getirmiyorum; aksine yine bu nasların sahibi olan Yüce Allah'ın beyanından hareketle bu kanaate sahip oluyorum. Şöyle ki;

Hz. Musa'ya (a.s.) Tevrat'ın inmesinden yaklaşık 2000 sene sonra Yüce Allah hâlâ *"İçinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat yanlarında olduğu hâlde seni nasıl hakem tayin ediyorlar; bunun ardından da yüz çevirip gidiyorlar. Onlar asla inanmış değildirler."* Diyorsa;⁴⁶ Hz. İsa'ya (a.s.) İncil'in inmesinden yaklaşık 600 yıl sonra *"İncil ehli de Allah'ın onda indirdiği ile hükümlerindir. Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler fâsıkların ta kendileridir."* diye buyuruyorsa⁴⁷, kutsal kitapların inmesinden şu kadar bin yıl sonra hepsini kuşatacak tarzda *"Kim Allah'ın indirdiği ile hüküm vermezse..."* diye uyarıp arkasından bazı müeyyideler getiriyorsa,⁴⁸ sonra *"İnsanlar arasında Allah'ın sana gösterdiğine göre hükmedesin diye hakkı içeren kitabı sana indirdik; öyleyse sakın hainlerden taraf olma!"*⁴⁹ ve *"Bunlar Allah'ın koyduğu kurallardır, bu sebeple onları çiğnemeyin. Her kim Allah'ın koyduğu kuralları çiğnerse işte onlar zalimlerin ta kendileridir."*⁵⁰ diyorsa bütün bunlardan, Şâriin/kanun koyucunun bizzat kendisinin, kendi indirdiği vahyi bir tarih ve coğrafya ile sınırlandırmadığı sonucu, kolayca ve tereddüde yer bırakmayacak açıklıkta çıkarılacaktır.

Bu nitelikte olmayıp aksine tarih ve coğrafya ile kayıtlı ve sınırlı olan kat'î naslar var mıdır, şeklinde bir soru tevcih edilirse, bunun cevabı olumludur: Evet tarihsel nitelik taşıyan naslar da vardır. Ben böyle nasların iki kümede toplanabileceğini öngörüyorum:

a. Bunlar ya doğrudan Hz. Peygamber (s.a.) ve ailesi ile ilgilidir; bu sebeple de kendiliğinden tarihsel bir hüviyet taşırlar. Bu kapsamda mesela *"Ey iman edenler! Peygamber ile özel görüşme yapmak istediğiniz zaman, bu görüşmenizden önce bir sadaka verin..."* meâlindeki *necvâ âyetini*⁵¹ ve *"...Rasûlullah'ı üzmeğe hakkınız yoktur, kendisinden sonra ebedî olarak eşleriyle de evlenemezsiniz, sizin bunu yapmanız Allah katında büyük bir günahdır."*⁵² meâlindeki âyetle konan Hz. Peygamber'in

⁴⁶ el-Mâide 5/43.

⁴⁷ el-Mâide 5/47.

⁴⁸ el-Mâide 5/44, 45, 47.

⁴⁹ en-Nisâ 4/105.

⁵⁰ el-Bakara 2/229.

⁵¹ el-Mücâdele, 58/12-13.

⁵² el-Ahzâb 33/53.

irtihalinden sonra “ümmehâtü’l-mü’minîn” ile evlenme yaşağını hatırlatabilirim.

b. Diğer taraftan bu naslar dönemsel imkân, tecrübe ve teknolojilere paralel bir hüküm koymuş olabilir. Mesela “Allah’ın ve sizin düşmanlarınızı ve onların gerisinde olup sizin bilmediğiniz, ama Allah’ın bildiklerini korkutup caydırmak üzere, onlara karşı elinizden geldiği kadar güç ve savaş atları hazırlayın...”⁵³ meâlindeki âyette geçen “ribâtu’l hayl/savaş atları” örneğinde olduğu gibi. Yine mesela necaset bulaşmış bir kabin, yedi kere su ile yıkandıktan sonra sekizincisinde toprakla ovalamak suretiyle temizlenme usûlü⁵⁴ gibi ki, bunlar da sonuçta belki kat’î nas grubuna girecek bazı örneklerdir; ama biz biliyor ve hem aklen çok rahat bir şekilde tespit edebiliyor hem de ilim geleneğimizin böyle anlamış olmasından çıkarabiliyoruz ki, bunlar tarihseldir. Fakat bu kategorideki naslar son derece azdır ve bu iki alanla sınırlı gibi gözükmektedir.

5. Zannî Naslarda Tarihsellik

Bu kategorinin de sonuç itibariyle tarih ve toplum üstü olduğu kanaatini taşıyorum. Tabiatıyla yukarıda da ifade ettiğim gibi, zannî naslarda ictihad kapısının artık bütünüyle kapandığı gibi bir sonuca da elbette varmıyorum. Tekrar ifade edeyim, beyan ictihadı, kıyas ictihadı ve istislah ictihadı sonuna kadar kullanılabilir ve ehli tarafından zaten tarih boyunca da kullanılmıştır. Bunlar tarihsellik ile alakalı olan ve birbirlerini götüren hususlar değildir. Mesela *narh* yani *tes’îr* uygulamasında Hz. Peygamber (s.a.) olumsuz bir tavır takınmışken⁵⁵ vefatından sonra sahabe-i kiram (r.a.) başka bir uygulama yapmış; bir zekât masrafı olarak geniş bir açılıma sahip olan “fi sebîlillah” kavramı etrafında vaktiyle belli yorumlar yapılmışken tarih içerisinde eski yorumlardan hareketle buna başka bazı yorumlar ilave edilmiş⁵⁶;

⁵³ el-Enfâl 8/60.

⁵⁴ Buhârî, “Vudû”, 33; Müslim, “Tahâret”, 93. Necâsetten tahâretin ma’kûlü’l-ma’nâ (illeti akılla kavranabilir) olup olmayacağına dair tartışmalar için bk. İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli’l-fikh* (Kahire 1400), 2/911, 943; Mahmûd b. Ahmed ez-Zencânî, *Tahrîcû’l-furû ale’l-usûl* (Beyrut 1987), 38 vd.

⁵⁵ Ebû Dâvûd, “Büyû” 49; Tirmizî, “Büyû” 73; İbn Mâce, “Ticârât” 27.

⁵⁶ “Cemâleddin el-Kâsımî, Mahmûd Şeltût, Haseneyn Muhammed Mahlûf ve Muhammed Hamîdullah gibi çağdaş İslâm âlimleri âyette geçen fi sebîlillah tabirini geniş anlamda Müslümanların yararına olan her türlü faaliyet olarak anlamışlardır.” Mehmet Erkal, “Zekât”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (Erişim 12.04.2018). Bu noktada, âyetteki “fi sebîlillah” ifadesinin, Allah Teâlâ’nın emrine imtisâl ederek hac yolculuğuna çıkanlar, İslâm ve Müslümanlar uğruna cihad eden askerler ile ilim için yola çıkan talebe olmak üzere gerçek kişileri içerdiği yorumunu daha isabetli bulduğumu kaydetmeliyim.

Haşimoğulları'nın zekât alma yasağı bir süre sonra arkasındaki esas gerekçe kayb olduğu için başka bir hüviyet alabilmiştir.⁵⁷

Buraya da nokta koyup, değişim konusunda başka bir bahse, makâsîd-vesâil meselesine intikal ediyorum:

6. Naslardaki “Maksat ve Vesile” Türü Hükümlerde Değişim

Dinî-hukukî düzenlemelerin son tahlildeki maksadı/amacı, adalet idesini hâkim kılarak toplumsal düzeni tesis etmek ve kişilerin ruh-beden bütünlüğünü sağlamaktır. Bu hedefe ulaşmak için de birtakım vesileler öngörülür. İşte bu vesilelerin ilgili maksada ulaştırma kabiliyeti zamanla azalabilir ya da bütünüyle sona erebilir. Böyle durumlarda fikhî hükümlerin nasıl bir seyir izleyeceğini üç aşamada ele alabiliriz:

a. Gerek zannî gerek kat'î her iki çeşidiyle de naslar eğer *maksat* değil yani o hükmün konulmasındaki esas amaç ve gaye değil de o amacın elde edilmesi için bir *vesile* hükmü ortaya koyuyorsa, belirlenen işbu vesile ve sebepler etkinliklerini yitirince itibardan düşerler.⁵⁸ Bu durumda böyle vesilelerin yerine, hükmün maksadıyla uyumlu (mülâim, münasib) yeni vesileler ikame edilir. Dolayısıyla vesâilin yokluğu makâsîdın yokluğunu gerektirmez.

Böyle bir açılıma imkân bulunduğunu bizzat Hz. Peygamber'in (s.a.) kendisi göstermiştir. Deccâl hadisi olarak da isimlendirilen uzun rivayette Hz. Peygamber, bir sene kadar uzun olacak günde sadece bir tek beş vakit namaz yeterli olacak mı, sorusuna “*Hayır, siz kendiniz vakit takdir edin!*” cevabını vererek, vakte mülâim bir yeni vesile ikame etmiştir. Zira namaz asıl gaye, vakit ise vesile sebeptir. Vakit oluşmayan yerde namazın da farz olmayacağı söylenemez.

b. Vesile hükümleri aynen yerine getirmek mümkün olmakla birlikte, bunlar belirlendiği sıradaki toplumsal şartlar değiştiği için ilgili olduğu maksad hükme artık yeterince ulaştırmıyorsa yerlerini, maksadı tam gerçekleştirecek yeni vesilelere bırakırlar. Mesela Hz. Peygamber (s.a.) nikâh akdinin alenîliğini temin ve tarafların haklarını isbat edip korumak amacıyla, Medine'nin dar muhitinde iki şahidin bulunmasını yeterli görmüştür.⁵⁹ Fakat günümüzün kalabalık toplumlarında, bir evlilik akdinin aleniyetini sadece iki şahide bağlamak, suistimalleri de beraberinde getirir. Hükmü koyarken hukuk düzeninin hedeflediği

⁵⁷ Fahrüddin Osmân b. Alî ez-Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Bulâk 1313), 1/303.

⁵⁸ bk. Karâfî, *el-Furûk*, 2/33,153; Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, 2/11.

⁵⁹ Buhârî, “*Nikah*” 36; Ebu Davud, “*Nikah*” 19; Tirmizî, “*Nikah*” 14; İbn Mâce, “*Nikah*” 15.

noktaya bugün, ilan ve tescil ile daha etkin bir biçimde ulaşılabacağından vesile de şahitlikle beraber ilan ve tescile dönüşür.⁶⁰

Şu örnekler de böyle bir imkânın varlığını teyit etmektedir:

Kasıt unsuru bulunmayan öldürme ve yaralama olaylarında söz konusu olan diyetin ödenmesinde devreye giren âkile, asr-ı saadet de dâhil olmak üzere ilk zamanlarda kişinin baba tarafından erkek akrabası (asabe) olarak anlaşılıyor ve diyet ödemeye bunlar katılıyordu. Fakat zamanla toplumsal ilişkiler değişip, divan teşkilatı gibi başka idarî kategoriler ve meslek grupları gibi başka toplumsal kümeleşmeler ortaya çıkınca, âkilenin de bu yeni durum karşısında yeniden değerlendirilmesi ve farklı kimselerden-kesimlerden oluşması düşünülmüştür. Nitekim Hanefiler böyle bir yorumla âkilenin, suçluyla aynı bölgede yaşayan ve kendisiyle aynı sanat veya mesleği icra eden kişiler olduğu sonucuna varmışlardır.⁶¹

Benzer şekilde, yolculuk sırasındaki borçlanmalarda, borcu teminat altına almak maksadı için vesile olarak Kur'ân-ı Kerim'de bir rehin kabzedilmesi önerilmektedir.⁶² Yolculuk sırasında rehnin kabz ve taşıma külfeti dolayısıyla bu vesilenin yerine mesela tescil işlemi ikame edilebilir.

c. Bazı durumlarda, yeni bilimsel gelişmeler daha etkin ve daha kolay uygulanabilir vesile hükümlerinin ihdasına imkân tanıyabilir. Böyle durumlarda eski vesile hükümleri, yerlerini bu yenilerine bırakabilirler. Hz.Peygamber'in (s.a.), köpek yalamış bir kabın temizliğini sağlamak için belirlediği yedi kere su ile yıkadıktan sonra sekizincisinde toprakla ovalamak vesilesi, yerini deterjana; istincâda temizliği sağlamak maksadı için kullanılması önerilen taş vesilesi yerini, bez, kâğıt vb. maddelere bırakabilir.⁶³

7. İcmâ ve Değişim

Bilinçli bir tercihle buradaki icmâdan kastım, daha az tartışmalı bir konu olduğu için sahâbe icmâsıdır. Zira bilindiği üzere Hz. Osman'ın (r.a.) hilafetinin ilk yıllarından sonra siyasî tartışmalar gündemi meşgul etmeye ve bu ihtilaflar bazı gerçekleri gölgelemeye başlayınca sahâbe-i

⁶⁰ bk. Ahmet Yaman, *İslâm Aile Hukuku* (İstanbul 2018), 49.

⁶¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 26/66, 110; 27/125; Alî b. Ebî Bekr el-Merğînânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî* (İstanbul 1986) 4/225. Geniş bilgi için bk. Kâşif Hamdi Okur, *İslâm Hukukunda Sosyal Sorumluluk: Âkile Örneği* (İstanbul 2017).

⁶² el-Bakara 2/283.

⁶³ bk. İbnü'l-Kayyim, *İ'lâmu'l-muvakkîn an Rabbi'l-âlemîn* (Beyrut 1991) 3/19.

kirâm İslâm dünyasının değişik yerlerine göç etmişlerdi. Hâl böyle olunca artık icmânın işlevselliği ve imkânı da tartışılır hâle gelmişti.

Onun için mezkûr dönem ile kayıtlı olarak ifade ediyorum ki, sahâbe döneminde ihtilafların çıkmasından önce meydana gelmiş icmâ da değişmez. Çünkü bu icmâ, dinin şeâiri ile veya İmam Şâfiî'nin yukarıda geçen deyimiyle *cümelü'l-ferâiz*⁶⁴ ile ilgili yani dinin kimlik unsurları ve ana dinamiklerini oluşturan kesin emir ve yasaklar ile ilgili hükümleri ortaya koyuyordu. İşte bunlar kaldırılıp değiştirildiği zaman dinin aslî biçimiyle anlaşılmasa, bir adım sonra da dinin yanlış anlaşılması ve "tamamlanmış"⁶⁵ şeklinin ötesinde yeni yeni yorumlara kapı açacağı için sanki bugün ilk defa birileri tarafından "doğru" anlaşılıyormuş gibi bir durumla karşı karşıya kalınır. Tabiatıyla bu sonucun hem akıl ve tarih hem de ilim açılarından izah edilebilir bir yanı yoktur. O bakımdan sahâbe icmâsı değişime kapalıdır. Nitekim usûl-i fıkıh geleneğinde Hanefî âlim Fahrulislâm el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089) kelimeleriyle şu hüküm benimsenmiştir: *Sahâbe icmâsı, tıpkı âyet ve mütevâtir haber gibidir.*⁶⁶

Mesela Müslüman bir kadının gayrimüslim bir erkek ile evlenememesi, teravîh namazının meşruiyeti (hükümünün ve rekât sayısının şöyle veya böyle oluşu değil böyle bir ibadetin var olduğu), yatsı namazı vaktinin fecr-i sâdika kadar uzaması, ezanın şu bilinen kelimelerden müteşekkil olması, âdet gören kadından namazın sâkıt olacağı ve tutmadığı oruçları sonra kaza edeceği, cinsel ilişki ile bozulan oruçta keffaretin gerekliliği gibi hükümler bu bağlamda örnek olarak hatırlanabilir.

Temel ilke konumundaki bu gerçeklik yanında şunu da belirtmeliyiz ki, müstenedi yani dayanağı maslahat veya örf olan bir icmâ, söz konusu maslahat veya örfün değişimine bağlı olarak değişime açık hale gelir. Böyle bir değişim imkânı, özellikle Hanefî usûlünde bilinen ve tekrarlanan bir husustur. Nitekim İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) öğrencisi İsbâ b. Ebân (ö. 221/836), klasik dönem usûl âlimi Fahrulislâm el-Pezdevî, Osmanlı dönemi usûl âlimleri Firişteoğlu İbn Melek (ö. 821/1418'den sonra), Mustafa Hulûsî

⁶⁴ Şâfiî, *er-Risâle*, 21-22, 157, 213.

⁶⁵ el-Mâide 5/3.

⁶⁶ Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/261: إجماع الصحابة مثل الآية والخبر المتواتر.

Güzelhisârî (ö. 1253/1837) ve Mahmud Esad Seydişehirî (ö. 1917) bu konuyu ele almışlardır.⁶⁷

Bunları da arz ettikten sonra “dinî hükümde değişim” meselesinin son bahsine gelmiş bulunuyorum. Bu noktadan itibaren ictihad ve fetvada değişimin fikrî zeminine ve sebeplerine değineceğim.

8. İctihadda Değişim

İctihad beşerî bir faaliyettir. Dolayısıyla her beşerî faaliyet gibi ictihad da onu yapan müctehidin bilgi birikimi, yöntem anlayışı, çevresel faktörleri, toplumsallığı ve muhatap olduğu olgu ile hep iç içe ve bunlarla etkileşim hâlinde olan bir ilmî faaliyettir. Olgu, bilgi, imkân ve çevre, müctehidi doğrudan etkiler ve ictihadını belirler. Öyle olduğu için fıkıh doktrininde bulunan ictihadî çözümlerlerin ilâ nihâye değişmez, kıyamet sabahına kadar o konuda söylenebilecek tek şey ve yegâne gerçek olduğunu iddia etmek doğru olmayacaktır. Böyle bir iddia esasen makul olmadığı gibi gerçeklikle bağdaşan bir durum da değildir. Onun için ictihadlarda değişim imkânı vardır.

Peki, bu değişimin gerekçeleri nelerdir? Zamanın değişmesi, mekânın değişmesi, durumun değişmesi, örfün değişmesi, bilginin değişmesi, ihtiyacın değişmesi ve umûmü'l-belvâ gibi bazı gerekçeler, ictihadlar üzerinde bir değişiklik yapma imkânını ilim ehline ve ictihad sorumlularına vermiş durumdadır. Çok kısaca ve birer örnekle bunları arz edeceğim.⁶⁸

Fakihlerin ve fıkıh geleneğinin zamanın değişmesinden kastı, *fesâdü'z-zaman* denilen tezahürdür. Yani insanların ve anlayışlarının zaman içerisinde olumsuz değişimi, genel ahlakın bozulması, takva duygusunun zayıflaması ve adalet bilincinin kaybolmasıdır. İşte buna bağlı olarak da vaktiyle belli bir standartta olan adalet anlayışına ve vaktiyle yine belli bir nitelikte olan takva anlayışına göre konulmuş hükümler, bu adalet ve takva standartlarının olumsuz yönde nitelik kaybına, değişmesine ve bozulmasına bağlı olarak bir değişime tâbi olacaktır. Zaten tarih içerisinde böyle müdahaleler fakihler tarafından hep yapıla gelmiştir. Nitekim Hanefîlerde kurucu imamla sonrakiler arasındaki ihtilafın aslında bir delil-burhan ihtilafı olmadığı; bunun

⁶⁷ Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/176: وَيَتَصَوَّرُ أَنْ يَتَعَقَّدَ إِجْمَاعٌ لِمُضْلَحَةٍ ثُمَّ تَتَبَدَّلُ تِلْكَ الْمُضْلَحَةُ؛ Ibn Melek Firişteoğlu, *Şerhu Menâri'l-envâr* (İstanbul 1308), s. 245; Mustafa Hulûsi Güzelhisârî, *Menâfi'u'd-dekâik fi şerhi Mecâmi'l'l-hakâik* (İstanbul 1303), 187; İsâ b. Ebân'ın görüşü için bk. Mahmud Esad Seydişehirî, *Telhîs-i Usûl-i Fıkıh* (İzmir 1313), 293.

⁶⁸ Ayrıntılar için bk. Ahmet Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı* (İstanbul 2017), 199-226.

yerine bir zaman ihtilafı olduğu واختلاف عصر وزمان، لا اختلاف حجة وبرهان ifadesi⁶⁹ ile adeta şiirsel bir tarzda da dile getirilmiştir.

Mesela zanaatkârların sorumluluk ve emanet duygularının zayıflaması sebebiyle, bundan böyle kendilerine teslim edilen eşyayı tazminle sorumlu olduklarına karar verilmiş, adalet ve güven duygusunun eksilmesine bağlı olarak yakın akrabasının birbiri lehine şahitliği artık kabul edilmez olmuş, aynı anda verilen üç talâk, dinî duyguları zayıflayan erkekleri terbiye ve ıslah amacıyla üç sayılır olmuştur. Ömer b. Abdülazîz'in (ö. 101/720) dediği gibi "insanların bozulması ölçüsünde hükümler de değişmiş ve çoğalmıştır".

Mekânın değişmesi de ictihadın değişiminde etkilidir. Çünkü kırsalın durumu şehirden, şehrin durumu kırsaldan farklıdır; sıcak bölge soğuk bölgeden farklıdır; Müslüman toplum başka, gayr-i müslim toplum başkadır. Öyleyse bir mekânın özelliği dolayısıyla konulan hüküm, mekân değiştiği zaman da değişime açık olabilecektir. Bunun herhâlde fıkıh tarihimizdeki en güzel örneklerinden bir tanesi İmam Şâfiî'nin Bağdat'tan Mısır'a intikalinden sonraki ictihad değişiklikleridir. Kuşkusuz bu değişikliklerde hocası İmam Mâlik'in daha önce üzerinde hissettiği gölgesinin kaybolması, yeni bilgi kaynaklarına muttali olması, keza metodolojisindeki gelişmeler elbette daha etkilidir; fakat Mısır'ın kendi tabii, çevresel, toplumsal özelliklerinin de bu değişimde kısmen etkili olduğunu göz ardı edemeyiz.⁷⁰

İmam Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) mescitler ile ilgili bir fetvası da bu bağlamda gerçekten dikkati çekmektedir: Kûfe'de hocası Ebû Hanîfe'den sonra ders halkasının başındayken Ebû Yûsuf, bir yer mescid olarak belirlendiği zaman onun altını da üstünü de mescid hükmünde sayıyor ve oraların başka amaçlarla kullanılmasına cevaz vermiyordu. Fakat Bağdat'a göç edip de orada ilmî faaliyetleri yanında kâdî'l-kudatlığa başlayınca ve şehrin sıkışık ve dar imkânları içerisinde insanların bir yeri mescid yapıp altını üstünü başka şekilde kullanmalarına mecbur kaldıklarını görünce Kûfe'deki ictihadını değiştirmiştir.⁷¹

Durumun değişmesi; mesela darlık, bolluk, sefer, ikamet, hastalık, sağlık, korku, emniyet gibi durumlar da hükümlerin değişmesinde

⁶⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 8/178; 19/166; Merğînânî, *el-Hidâye*, 3/275; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 1/43; 3/185.

⁷⁰ Farklı bir yorum için bk. Nâcî Lemîn, "Kadiyyetu teessürî's-Şâfiî bi'l-bîeti'l-Mısriyye", *el-Vâdîha* / 1 (Rabat 1424/2003), 189-209.

⁷¹ Merğînânî, *el-Hidâye*, 3/19; Muhammed b. Abdilvâhid İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr* (Kahire 1970), 6/235; Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, 251-252.

etkilidir. Bilindiği üzere fıkıh geleneğimizde dârülharpte uzun süreli ikamet etmek, dârülharbe ait bir ülkenin vatandaşlığına geçmek ve o nitelikteki yerlere giderken beraberinde Mushaf'ı götürmek ile ilgili çok sıkı hükümler bulunmaktadır. Fakat günümüzde durumlar oldukça değişmiş ve eski dönemlerde konulan bu tür kısıtlayıcı hükümlerin arkasındaki esas gerekçeler artık kalmamış görünmektedir. Hâl böyle olunca eski hükümün devamı yönünde ısrarcı olmak, hayatın olağan akışı ile mücadele etmek ve onunla ters düşmek anlamına gelir ki, bu da çok makul bir tavır sayılmaz; aksine ince anlayış ve derin kavrayışa dayanan fıkıh düşüncesiyle çelişen bir davranış olur.

Örfe bağlı hükümlerin örfün değişmesiyle değişiyor olması çok açık bir gerçeklik olduğu için üzerinde ayrıca durmayacağım.⁷²

Bilginin değişmesi de böyledir. Vaktiyle o anın hâkim ve kabul edilmiş bilimsel bilgisine bağlı olarak konulan bir hüküm, söz konusu bilimsel bilginin yanlış olduğu ortaya çıkınca tabiatıyla yeni bilgi doğrultusunda değişecektir. Bundan daha doğal bir şey olamaz. Düşük yapan bir kadının lohusa olup olmayacağı ya da o düşüğün keyfiyetine göre ğurre gibi bir tazminatın söz konusu olup olmayacağı konusunda fakihlerimiz geçmişte kendi dönemlerdeki bilimsel bilgi müktebatına göre bir hüküm tesis ederek düşen varlığın, müstebînu'l-hılka (organlarının ve vücut parçalarının belirgin hâle gelmiş) olup olmamasını esas almışlardır. Bugünün bilimsel verilerine dayanarak biliyoruz ki, daha aşılmanın ilk anındaki zigot aşamasından itibaren bir canlı ile karşı karşıyayız. Dolayısıyla hamileliğin hangi aşamasında olursa olsun embriyo bir şekilde düştüğü ya da alındığı zaman lohusalık söz konusu olacaktır. Hamileliğin en uzun süresi, ceninin canlanma süresi, hilalin tespiti, başka bazı astronomik hesaplar, keza tıbbın bize verdiği imkânlarla bağlı olarak ölümün ne zaman gerçekleştiği, taşıyıcı annelik vb. konularda fakihler, eskiden bilinmeyen ya da farklı bilinen konularda yeni bilimsel bilgiye göre yeni hüküm tesis etme imkânına sahiplerdir.

İhtiyacın değişmesi de böyle bir etkiye sahiptir. Eskiden tahsîniyyât kabilinden olan şeyler artık belki hâciyyât hatta belirli yerlerde zaruriyyât bile sayılabilecektir. Tabiatıyla buna bağlı olarak fetvada da değişim kaçınılmaz olacaktır. Mesela buzdolabı, telefon, bilgisayar, sıcak bölgelerde klima, soğuk bölgelerde kalorifer tesisatı, zorunlu eğitim giderleri, sigorta, hırsızlığa karşı alınabilecek tedbirlere

⁷² Bu konuda İbn Âbidîn'in şu risalesi çok kıymetli metodolojik tahlillerin yanında pek çok örnek de içermektedir: "Neşru'l-arf fi binâi ba'di'l-ahkâm ale'l-urf", *Mecmûatü'r-Resâil* (İstanbul 1320), 2/114-147.

dönük harcamalar artık zekât sorumluluğu konuşulurken *hâcet-i asliyye* çerçevesine dâhil edilebilecektir.

Umûmü'l-belvâ ve değişim, ele alacağım son gerekçeyi teşkil ediyor. “el-belvâ'l-âm” veya “umûmü'l-belvâ”, bilindiği üzere fıkıh geleneğinde, genel olarak herkesin müptela olduğu, kaçınılması zor olan ve herkesi bir şekilde bulan ve çokça vuku bulan şeyler olarak tanımlanmıştır. Bu tür gelişmeler de artık kendisinden kurtulma imkânı olmadığı zaman o doğrultuda hükmün değiştirilmesini gerekli hâle getirebilmektedir. Aksi hâlde hukuk sistemi, hayatın dışında kalma tehlikesiyle yüzleşmek durumunda kalabilecektir. Peki böyle bir tehlike anında insanlar ne yapar? Ya ikiyüzlü davranırlar ya da tabir yerinde bulunursa “hem ağlarım hem giderim” derler. Bu ikincisi olursa bütün zorluklar ve yoksunluklar da onların kucaklarına bırakılmış olur. Bu hâlin sürdürülebilir olması mümkün olamayacağından bir müddet sonra başka hukuk mecralarında çare aranmaya başlanır.

Umûmü'l-belvânın etkili olabilmesi için tabiatıyla bazı şartlar aranmaktadır. Öncelikle bu belvânın/bir şekilde herkesi ilgilendiren durumun mütevehhem değil de mütehakkık olması yani gerçekliğinin bulunması şarttır. Doğrudan bir nas ile çatışmaması, insanların gevşekliğinden değil de olayın bizzat kendi tabiatından kaynaklanması, aranacak diğer şartlardır. Acaba yerleşik hükümden kurtulmak amacıyla biraz da keyfi ve nefsi bir sâikle mi değişim aranıyor, kaygısı fakihler tarafından işbu şartların devreye alınmasını gerektirmiştir.

Belvâ konusuyla ilgili olarak yine klasik literatürümüzden bir örnek vererek sözlerimi bağlayacağım. İmam Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/804) sığır pisliklerini hafif necasetlerden sayar ve bundan korunmanın mümkün olduğu öngörüsüyle elbisenin dörtte birinden fazlasına bulaşması hâlinde o elbiseyle namaz kılınamayacağını söylerken, bu kanaatini Rey şehrine yaptığı yolculuktan sonra değiştirmiştir. Çünkü Rey'de yaşayanların -muhtemelen çok bulunduğu ve onlarla iç içe yaşandığı için- kendilerini sığır pisliklerinden koruyamadıklarını ve bunun genel bir sorun olduğunu görmüştür. Bunun üzerine eski görüşünden vazgeçerek, İmam Mâlik'in fetvası gibi çok da olsa elbiseye bulaşan sığır pisliğinin namaza engel olmayacağını söylemiştir.⁷³

⁷³ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, 1/204; Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, 251.

Sonuç

Dinî hükümün yani fıkhnın değişiminin alan, imkân, gerekçe ve sınırlarını arz etmeye çalıştığım bu yazıda şu noktaların altı çizilmiştir:

“Şâriin, mükelleflerin fiillerine ilişkin hitabı ile sabit olan şey yani bu hitabın sonucu” olarak tanımlanan dinî/şer’î hüküm, ya kat’î naslara, ya zannî naslara veya icmâya ya da ictihada dayalı olur. İctihad ve icmâ; her ikisi de vahye, onun anlaşılıp yorumlanmasına dayalı olduğu ve onun çizdiği çerçeve içerisinde kalan ameliyeler olduğu için sonuçta onların ortaya koyduğu hükümler de birer dinî-şer’î hükümdür.

“*Mevrid-i nasda ictihada mesâğ yoktur*” kuralı genellikle “*kat’î nassa* dayalı hükümlerde ictihad yapılamaz” şeklinde anlaşılrsa da kat’î nasların da illetinin mevcudiyetini ve buna bağlı olarak da hükümün devam edip etmediğini tespit, mubah sahada sınırlama yapabilme ve mukadderâta ilavelerde bulunma şeklinde üç açıdan ictihada açık olduğu görülmektedir.

Gerek kat’î gerekse zannî naslara dayalı şer’î hükümler, ilkesel olarak tarih ve toplum üstü bir niteliğe sahiptir.

Nas ile konulmakla birlikte işlevini artık yerine getiremeyen vesile hükmü değişime açıktır.

Sahâbe döneminde meydana gelmiş icmâ değişime kapalıdır. Fakat müstenedi maslahat veya örf olan icmâlar böyle değildir.

Müctehidlerin ictihadları ilkesel olarak değişime açıktır. Zamanın, mekânın, durumun, örfün, bilginin ve ihtiyacın değişmesi ile umûmü’l-belvâ gibi gerekçeler, bu değişimde etkilidir.

Ve nihayet, her şeyin en doğrusunu Yüce Allah bilir; muvaffak eden de odur.

Kaynakça*

- Abdülaziz el-Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevî. Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî*, ts.
- Ali Haydar Efendi, Arsebük. *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. İstanbul, 1330.
- Bardakoğlu, Ali. "Diyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12.04.2018. <https://Islamansiklopedisi.org.tr/diyet>.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh. *el-Burhân fî usûli'l-fikh*. Kahire, 1400.
- Ebû Hanife, Nu'mân b. Sâbit. *el-Fikhu'l-Ekber*. İmârât, 1999.
- Emîr Padişah, Muhammed Emîn b. Mahmûd. *Teysîru't-Tahrîr*. Kahire, 1351.
- Erdoğan, Mehmet. *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*. İstanbul, 1990.
- Erkal, Mehmet (ö. 2015). "Zekât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12.04.2018. <https://Islamansiklopedisi.org.tr/zekat#1>.
- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed. *Esâsü'l-kıyâs*. Riyâd, 1993.
- Güzelhisârî, Mustafa Hulûsi. *Menâfi'u'd-dekâik fî şerhi Mecâmî'i'l-hakâik*. İstanbul, 1303.
- İbn Abdilber, Yûsuf b. Abdillâh. *Câmi'u beyânî'l-ilm ve fadlih*. Kahire, 1982.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer. "Neşru'l-arf fî binâi ba'dı'l-ahkâm ale'l-urf". *Mecmûatü'r-Resâil*, 2/114-147. İstanbul, 1320.
- İbn Melek, Firişteoğlu. *Şerhu Menâri'l-envâr*. İstanbul, 1308.
- İbnü'l-Arabî, Muhammed b. Abdillâh. *Âridatü'l-ahvezî bi şerhi Sahîhi't-Tirmizî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Hümâm, Muhammed b. Abdilvâhid. *Fethu'l-Kadîr li'l-âcizi'l-fakîr*. Kahire, 1970.
- İbnü'l-Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr. *İ'lâmu'l-muvakkûn an Rabbi'l-âlemîn*. Beyrut, 1991.
- Karâfî, Ahmed b. İdrîs. *el-Furûk*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'ân*. Kahire, 1964.
- Lemîn, Nâci. "Kadiyyetu teessürî's-Şâfiî bi'l-bîeti'l-Mısıriyye". *el-Vâdiha* 1 (1424/2003), 189-209.
- Merğînânî, Alî b. Ebî Bekr. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*. İstanbul, 1986.
- Sahillioğlu, Halil. "Dinar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12.04.2018. <https://Islamansiklopedisi.org.tr/dinar>
- Semerkindî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed. *en-Nevâzil (el-Fetâvâ)*. Süleymaniye, 2414.
- Serahsî, Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. İstanbul, 1983.
- Seydişehirî, Mahmud Esad. *Telhîs-i Usûl-i Fıkıh*. İzmir, 1313.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. Kahire, 1940.
- Şâtîbî, İbrâhîm b. Mûsâ. *el-Muvâfakât fî usûli's-şeria*. Beyrut, 1991.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî. *Neylül-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr min ehâdîsi Seyyidi'l-ahyâr*. Kahire, 1971.
- Türcan, Talip. "Şeriat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15.11.2020. <https://Islamansiklopedisi.org.tr/seriat#1>.
- Yaman, Ahmet. *Fetva Usûlü ve Âdâbı*. İstanbul, 2017.
- Yaman, Ahmet. *İslâm Aile Hukuku*. İstanbul, 2018.
- Yaman, Ahmet. "İslâm Hukukunda Şer'îlik Kavramı Başlıklı Bildirinin Müzakeresi". 1. *İslâmî İlimlerde Terminoloji Sorunu Sempozyumu*, 269-275. Ankara, 2006.

* *Concordance'a* uygun baskıları kullanıldığı için *el-Kütübü't-Tis'a'ya* kaynakçada yer verilmemiştir.

Zencânî, Mahmûd b. Ahmed. *Tahrîcü'l-furû ale'l-usûl*. Beyrut, 1987.

Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Bahâdır. *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh*.
Kahire/Ğardeka, 1992.

Zeylaî, Fahrüddîn Osmân b. Alî. *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik*. Bulâk, 1313.